

YUSUF BALASAGUNLU'NUN “KUTADGU BİLİG”İNDE HARP SANATI

Savaş sanatı – savaş hazırlığı ve uygulamasının teorisi ve pratiği, zafer kazanmak için güç ve araçların kullanmada askeri ustalık, düşmanı mahvetmede askeri komutanların ve tüm askerlerin becerisidir (1, c.5).

Türk halklarının savaş zaferleri ve kahramanlıklarına

birçok vakayinamelerde rastlıyoruz, ancak XI yüzyılın büyük Türk düşünürü Yusuf Balasagunlu'nun “Kutadgu Bilig” (Kutlu kılan bilgi) tezi Türklerin harp sanatına ilişkin günümüze kadar gelen ilk tezlerinden biri olarak kabul edilebilir.

Büyük Türk düşünürü Yusuf Balasagunlu 1015-16 yıllarında Türk Karahanlı devletinin başkenti Balasagun'da doğmuştur. 1068-70 yılında o, Türkçe şiirsel dilde "Kutadgu Bilik" adlı felsefi tezini tamamladıktan sonra hükümdarı Tabgaç Kara Buğra'ya hediye etmiştir. Bunun karşılığında Hakan ona "Has hacib" unvanını vermiştir. 1075 yılında vefat eden Yusuf Balasagunlu, Karahanlı devletinin ikinci başkenti olan Kaşgar'da toprağa verilmiştir.

"Kutadgu Bilig", üç başlığa ayrılmış 124 beyitlik üç ek de dahil olmak üzere 85 başlığa ayrılmış 6520 beyit içermektedir.

Bu eserin günümüze kadar Viyana, Kahire ve Namangan el yazısı gelmiştir. Taşkent'te muhafaza edilen en eksiksiz Namangan el yazısıdır ki, bu da, 1983 yılında SSCB Bilimler Akademisi tarafından araştırma, çeviri ve yayınlanması için ana kaynak olmuştur.

Eserin kendisi – harp sanatının da açıklandığı ve adil yaşam ve devleti adil bir şekilde yönetmekle ilgili felsefi bir tezdur:

Orduya kumanda, askeri idare etmek

Ve düşmanı kırmak çok büyük bir iştir (2, 188)

Harp sanatının izah edildiği başlık "Ögdülmüş İlig'e, ordunun başındaki kişinin nasıl biri olmasını, yani, bir kumandanın nasıl davranmasını anlatmaktadır" adlanıyor.

Tez, kumandanın, ahlakı da dahil olmak üzere sahip olması gereken özelliklerinin sıralamasından başlar:

Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır; o düşmana Şerefi için karşı koyar, öcünü almadan yüz çevirmez. Şeref duygusuyla insan düşmanı darmadağın eder, Savaşta ilk önce şerefsiz kişiler kaçar.

Korkak bile haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir;

Övülmesi için insan kendini ölüme atar.

Yürekli dediğin haysiyet sahibi olur,

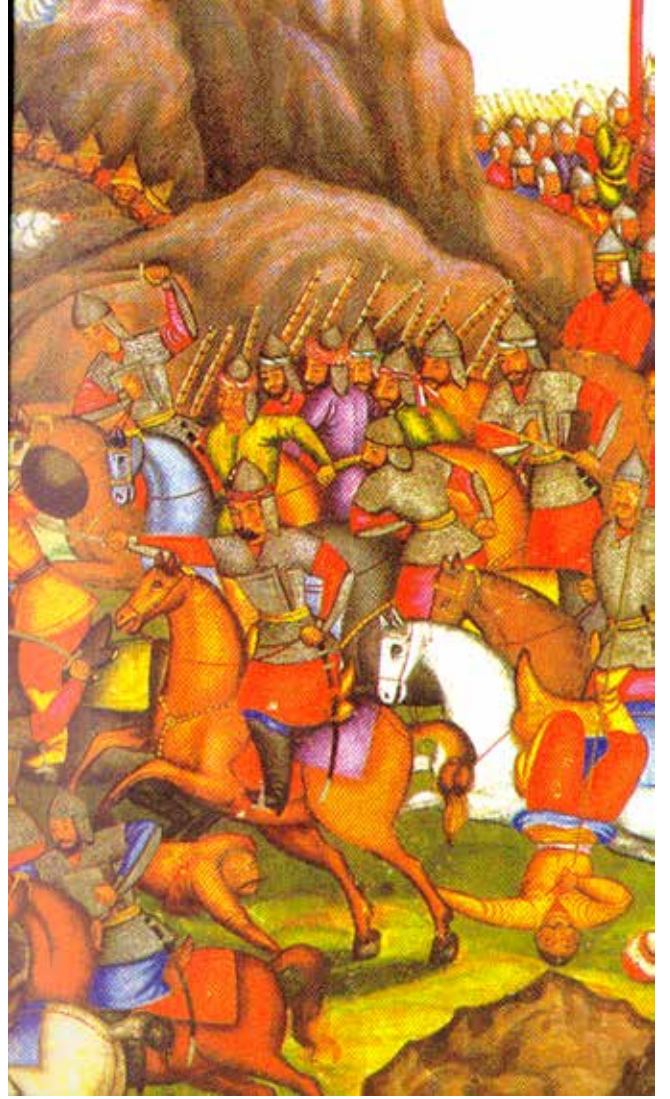
Haysiyetli kişi ölürken vuruşarak ölür.

Kumandanın doğası iyi ve alçakgönüllü olmalı;

Böylece kendini halka sevdirebilir.

Alçakgönüllü kişi insanların kalbini kendine ısındırır;

Kötü dilli ve hiddetlidirse insanları kendinden uzaklaştırır! [2, 190]

Burada, kumandana, deneyim, cesaret, metanet, cömertlik, kimi zamanda kendine güvenme gibi gerekli özellikler sıralanıyor:

Orduya kumanda, askeri idare etmek

Ve düşmanı kırmak çok büyük bir iştir.

Cömert, cesur, alçakgönüllü,

Sofrası açık ve soğukkanlı olmalı.

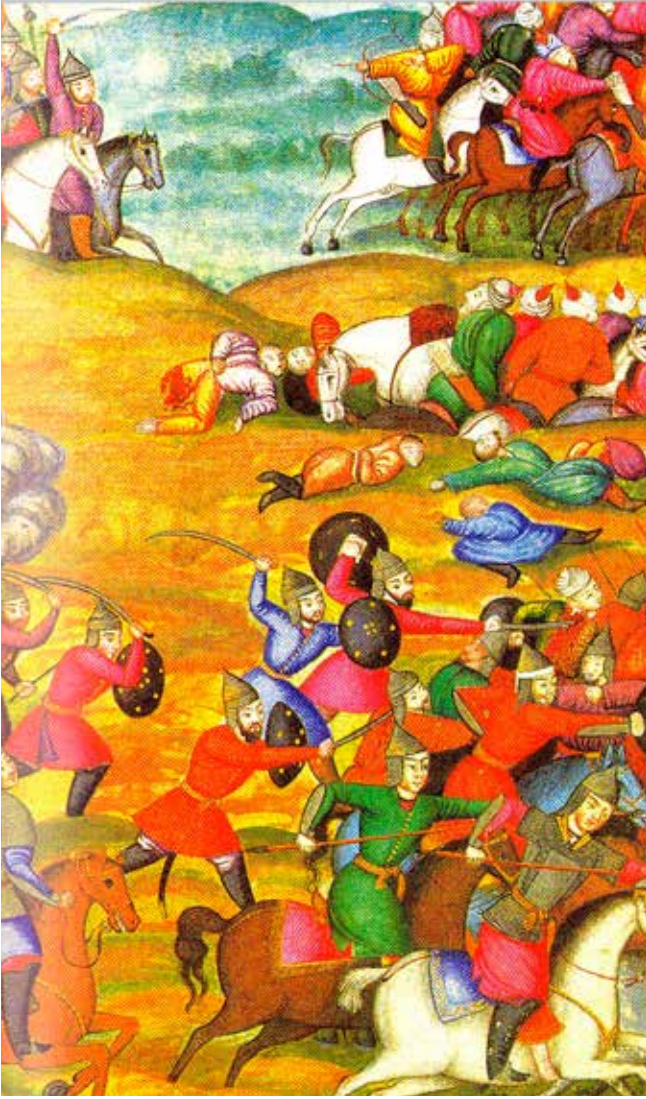
Etrafına en seçkin kişilerin toplanması için

Ordunun başında bulunanın çok cömert olması gerekir.

O bütün malını askere dağıtmalı,

Birçoklarını dost ve silah arkadaşı edinmelidir.

Kendisine bir at, giyim ve silah ayırması yeterlidir,

Meşhur olup dünyaya nam salmak yeter.
Çoluk, çocuk diye mal toplamamalı,
Mülk ve bağ bahçe edineceğim diye gümüş yığma-
malı.

O bütün arzusunu kılıcıyla istemeli;
Vurup almalı, vermeli ve böylece şöhretini büyütmeli.
Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydiren kuşatmalı,
Onlara çok at ve koşum, köle ve cariyeye ihsan etmeli.
Böyle olursa, etrafına mert yiğitler toplanır,
Canlarını feda ederek cesetlerden dağlar ve kayalar
yaratırlar!

O çok cesur, zeki ve aynı zamanda da
Mert ve geniş yürekli olmalı.[2, 189]

Kendisini ve özelliklerini hayvanın özelliklerine ben-
zetmek Türklere özgüdür ve bu da doğal olarak esere
yansımıştır:

Düşmana karşı sefere çıkıp orduyu idare edebilmek
için

Kumandan şu birkaç niteliğe sahip olmalı.
Onun yüreği savaşta aslan yüreği gibi,
Dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalı.
O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli,
Ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalı.
Aynı zamanda kızıl tilki gibi hilekar olmalı,
Deve aygırı gibi kin ve öç gütmeli.
Kendini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı,
Gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmeli.
Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı,
Baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmeli.
İnsan bu niteliklerle savaşçı olur,
Savaşçı olur ve işinin ehli olur.[2, 191]

Kumandana gerekli erdemler arasında yazar, ilk önce
dürüstlük, bütünlük ve dürüstlük, yalnız bunlardan son-
ra ise cömertlik, cesaret ve kurnazlık gibi nitelikleri gör-
mektedir:

İşinde başarılı olup gidişinin düzenlenmesi için
Kumandanda şu birkaç nitelik bulunmalı:
Söyledikleri doğru olmalı ve sözüne güvenilmeli;
Büyükler yalancı olursa, halkın itimadı kalmaz.
İkincisi cömert olmalı ve ihsanlarda bulunmalı,
Bir şeyler almayı adet edinen hiç kimse cimrinin etra-
fında toplanmaz.

Üçüncüsü yürekli ve göğsü pek olmalı,
Yüreksiz kişi düşmanı görünce hastalanarak yatağa
düşer.

Dördüncüsü hile ve kurnazlık yollarını bilmeli,
Çaresini bulan kişiye aslan bile baş eğer.
Orduları delip geçmek için sebatlı olmalı,
Askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalı.
Ordu kumandanı bu erdemlere sahip olursa,
Düşmanını vurur ve onun şöhretini yere serer! [2, 192]

Kumandanın kaderi savaşın sonucu için büyük önem taşımaktaydı. Onun ölmesi veya esir alınması, tüm ordunun moralini bozardı:

Kalabalık asker ve ordu başsız olur,
Bu başsız asker ve ordu yüreksiz olur. [2, 192]

Askeri disiplin – ordunun dayandığı temel taşıdır ve mihver gibi nüfuz ederek kumandandan sıradan askere kadar hepsini birleştirir, bununla da orduyu silahlı insan yığınınından farklı kılar.

Askeri disiplinin önemi ile fikirlere Yusuf Balasagunlu'nun eserinde de rastlıyoruz:

Namlı ve şöhretli olması, adının yayılması için,
Onun cesur, heybetli ve mert olması gerekir.
Kendisinden korkmaları için kötülere karşı heybetli görünmesi,

Sevmeleri için de yumuşak huylulara iyi davranması gerekir.

Ordu kumandanı siyaset etmesini bilmeli,
Ordu işi siyasete bağlı olur.
Siyaset uygulanırsa, ordu başarısız kalmaz,
Ordu başlı olursa, askeri birbirine bağlı kalır.
Hangi ordu başsız kalırsa, onu bırak,
O ordu bozulmuştur, ey hükümdar, sen çok yaşa!
Kötülere haşmet ve siyaset,
İyilere daima hürmet gerekir.
İyi insanlara her türlü iyiliği ver,
Onları sevindirmeli, onlara yük yüklememeli.
Bütün insanlar bu iyilikleri arar,
Kişi iyilik gördüğü adama kul olur [2, 190]

“Kutadgu Bilig” eserinden bu parça aslında, orduda askeri disiplini adalete dayanarak sağlamak için komutandan bir taleptir, bu da, alışılmış hukukun üstünlüğü olan töre ve İslam hukuku ile yönetilen Türk ordularındaki demir disiplinin varlığını doğrulamaktadır.

Orduda askeri disiplin zaferin güvencesidir ve biz buna sadece Yusuf Balasagunlu'nun eserinde değil, aynı

zamanda, eski Oğuz destanı “Kitabi Dede Korkut”da da rastlıyoruz [13, 108].

Stratejik ve taktik hileler ve manevralar harp sanatının bileşenlerinden biridir. Daha eski Çin komutan ve filozof Sun Tzu kendi eserinde “Savaş – aldatmanın yoludur” yazarak, savaşta uygulanan askeri hile veya taktikleri anlatmıştır [3, 36].

XIII yüzyıl Ortaçağ İslam düşünür Şerif Muhammed Mansur Mübarek Şah kendisinin “Savaş yönetme kuralları ve cesaret” eserinde Sun Tzu ile aynı düşüncede olup, Peygamberin damadı ve Halife Ali'nin şu hadisine yer ayırmıştır: “Savaş her zaman bir aldatmacadır” [10, 184].

Müslüman Doğu'nun Ortaçağ stratejisti Ömer bin İbrahim Ensari'nin bir eserinde de görüyoruz: *"En iyi zaferler – kendi hayatını korumak, orduyu kurtarmak ve fazla güç tüketmemekle mükemmel hile ve ince beceriklilik sonucu elde edilen zaferlerdir"* [4, 489].

Yusuf Balasagunlu'nun eserinde kumandanın erdemleri arasında hile, düşmana karşı zafer elde etmek için bir araç olarak yer alıyor.

Dördüncüsü, hile ve kurnazlık yollarını bilmeli;
Çaresini bulan kişiye aslan bile baş eyer [2, 192]
ve daha sonra

Düşmanı vurmak için şu iki silah kullanılmalı;
Bu iki silah düşmana ölüm getirir.

İlk önce düşmana karşı hile ve aldatmaya başvurulmalı;

Bu hile ağına düştüğü için utançtan düşman yüzünü kızartsın [2, 194].

Harp sanatında keşif önemli yer tutmaktadır. Eski Çin stratejist Sun Tzu kendi eserinde keşif konusuna ayrı bir başlık vermiştir [3, 68-70]. XI yüzyıl Ortaçağ elyazması "Gabusname"nin yazarı Keykavus gelecekteki kumandana şiddetle bunları tavsiye ediyor: *"Bir casus göndermeyi ihmal etme"* [7, 229].

Yusuf Balasagunlu'nun eserinde keşif hakkında şunlar belirtiliyor:

Askerini çok iyi gözlemeli ve "dil" yakalatmamalı;

Askerinin az veya çokluğundan düşman haberdar olmamalı.

Daha önce "dil" yakalamaya gayret etmeli ve bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmalı [2, 193].

Düşman askerini yakalamak ve onun aracılığı ile düşman ordusu hakkında gerekli bilgileri almak keşif koşullarından biridir.

Yusuf Balasagunlu'nun ifade ettiği savaş taktiği, Orta Asya göçebelerinin geleneksel askeri taktiği olduğu gibi, Müslüman Doğu'nun benimsediği askeri taktiğe de dayanıyor.

Orta Asya göçebelerinde olduğu gibi, Türklerde savaş üç aşamaya bölünüyordu: ilerleme, yayılma ve savaş [8, 196]. Tüm bunların hepsini "Kutadgu Bilig"de de buluyoruz.

Savaşın ilk aşaması – ordunun ilerlemesi, yani ordunun toplanması ve yürümesi, eserde yazar tutumunu bir daha savunuyor, yani, az olsun, iyi olsun, daha doğrusu, sayılarının çok olması değil, iyi eğitilmiş ve gerekli silahlarla donatılmış asker sayısına işaret ediyor:

Çok adam gereksizdir, asker seçme olmalı;

Asker seçme olduğu gibi silahı da tam olmalı.

Tecrübeli savaş adamı karşılaştırmış ve

On iki binlik ordunun büyük kuvvet olduğunu söylemiştir.

Ordular yenmiş olan kahraman adam demiş ki:

Benim için dört bin asker tam bir ordudur.

Kalabalık ordu yayılınca içinden karışır,

Düzene sokulamaz, kötü bir durum doğar.

Adı dünyaya yayılmış meşhur savaş adamı ne der, dinle;
Bu sözü dinle ve ona göre hareket et.

Çok asker isteme, seçme asker iste;
Askerin seçkin, silahların tam olmasını iste.

Az sayıda ve düzenli bir ordu, çoğa nispetle daha iyidir;
Pek çok kişi çok askerle bozguna uğradı [2, 192-193]

Bu parçada görüldüğü gibi, ordunun sayısı değil, kalitesi önemlidir, yani, sayı ile değil, beceri ile savaşmak gerekiyor. Niccolo Machiavelli bir eserinde yazıyor: “*Ordunun sayısı az olsun, çünkü çoklu sayı karışıklığa, disiplin ve savaş sisteminin ihlaline yol açar*” [5, 250].

Ordunun en uygun sayısına ilişkin somut fikir Peygamberimiz (s.a.v.) hakkında bir hadiste belirtilmiştir. Hadiste deniyor: “*Peygamber buyurdu: “En iyi ordu, 4 bin kişilik ordudur. Ve hiçbir kuvvet 12 bin hemfikir süvariye bozguna uğratamaz”*[10, 179].

XI yüzyıl Selçuklu Devletinin büyük veziri Nizamülmülk’ün “Siyasetnamesi”nde deniyor: “*Her bir halk dört bin kişilik orduya sahip olmalıdır*” [12, 93].

Türk ordularının yürüyüşü, Orta Asya göçebelerinin benimsediği klasik sistemle gerçekleşiyordu: en önde öncü birlikler yürüyor, onları ana kuvvetler takip ediyor ve nihayet, artçı birlikler onlara katılıyordu. Ordunun tüm yürüyüş ve mola zamanı, öncü, ana kuvvet ve artçı birlikler etrafında ileri karakol hareket ediyordu. Eserde olduğu gibi:

Ordu kumandanı harekete geçerken,

Düşmana karşı koyacak esas kuvveti yakında buldurmalı.

Öncü ve keşif kollarını seçip ayırmalı,

İhtiyatlı olmalı, göz ve kulağını uzaklara çevirmeli.

Keşif kolu gidip düşmanın kalabalık öncüsüyle karşılaşınca,

Eğer düşmana saldırmak gerekirse, dönüp hücum etmeli.

Askeri düzenleyerek muhafız alayını oluşturmalı,

Hiç kimse geride kalmamalı veya öne geçmemeli.

Konak yerlerini ve muhafız alayını düzenlemesini iyi bilmeli;

Askerden nöbetçiler saptamalı ve bunlar çok uyanık

durmalı.

Sancaktar hareketi iyice izlemeli,

Düşmana hücum edecek askerlerden kimse hariç kalmamalı.

Karargah kurarken çok dikkat etmeli, mahfuz bir yer seçmeli,

Askeri toplu halde bulundurarak uzaklaşmasına engel olmalı.

Savaşta kim ihtiyatlı ve uyanık bulunursa,

Hiç şüphesiz, düşmanı felakete uğratar.[2, 193]

Savaşın ikinci aşaması – birlikleri savaş düzenine göre konuşlandırmak. Birliklerin konuşlandırılması konusuna Ortaçağ yazarlarının eserlerinde özel ilgi gösterilmiştir. Tarihsel kaynakların büyük çoğunluğu savaş düzeninin üç ana unsurunu – merkez, sağ kanat ve sol kanat – yanıttmaktadır.

Türk ordusunun savaş düzeni 7 unsurdan oluşuyordu: öncü birlikler-garavul (bekçi); merkezin önündeki seçilmiş birlik – yaravul; merkez – yasav (muhafız); sağ kanat-önkol, sol kanat-sol kol; merkezin arkasında duran veya pusuya yatan-cigdavul veya okçe; konvoy ve muhafızları - buhtarma [11, 206].

Ordunun savaş düzenine göre konuşlandırılması Yusuf Balasagunlu’nun eserinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

Askerin bir kısmını pusuya yatır,

Yaya okçuları harekete geçirerek kendin önden koş.

Düşmanın karşısına yaşlı-başlı yiğitler koy,

Askeri onlar götürsünler.

Savaşta saç sakal ağartmış kişiler daha iyi savaşır,

Bunlar savaşçıdır ve bu işi çok iyi bilirler.

Genç ve toy yiğitler çok ateşli olurlar,

Fakat bir yüz çevirdiler mi, bu ateşten eser kalmaz.

Öne ve arkaya güvenilir kişileri koy,

Bir kısmını da sağa ve sola yerleştir. [2, 195]

Gördüğümüz gibi, eserde savaş düzeninin tüm unsurları yer alıyor: merkez, sağ kanat, sol kanat, merkez önünde seçkin birlik ve pusuya yatan yedekler.

Bunu yanı sıra, eserde, Ortaçağda Doğu'da Türk usulü adlandırılan ordunun savaş düzeninin müfreze dizimi de yansıtılmıştır [10, 204]:

Askerler yaklaşıp erler savaşa tutuşunca,
Herkes karşısındakiyle savaşmalı ve nara atmalı.[2,
195]

Böylece, yukarıda belirtilen alıntıdan da görüldüğü gibi, Türk savaş düzeni müfreze dizimi ve klasik savaş düzeninin unsurlarından oluşuyordu: merkez, sağ kanat ve sol kanat. Türk ordularındaki söz konusu savaş düzenine eski Oğuz destanı "Kitabi Dede Korkut"ta da rastlıyoruz [13, 96,101]. Bu, bazı Batılı araştırmacıların "*Türklerin üç ana birimde – sağ cenah, sol cenah ve merkez – organize edilmediklerine*" ilişkin iddialarını da yalanlamaktadır. [4, 487].

Ve nihayet, savaşın üçüncü aşaması – savaşın kendisi. Yusuf Balasagunlu kendi eserinde savaşın her aşamasını detaylı şekilde inceliyor:

Askerler yaklaşıp erler savaşa tutuşunca,
Herkes karşısındakiyle savaşmalı ve nara atmalı.
İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı;
Yaklaşp yüz yüze gelince süngüyle hücum etmeli.
Saflar karışınca kılıç ve baltayla vuruş,
Dişle tırnakla saldır, yakasından tut, yapış. [2, 195]

Gördüğümüz gibi, eserde savaşın üç aşaması yansıtılmıştır: atlı ve piyade okçuların uzaktan atışı, düşmana yaklaşarak yakın mesafeden süngüyle savaşmak ve nihayet, kılıç ve baltayla yakın dövüş.

Savaşın yukarıda belirtilen aşamaları ve onların sıralanmasını, Şerif Muhammed Mansur Mubarek Şah'ın XIII yüzyıl eserinde de görüyoruz [10, 213].Böylece, bu tür savaş taktiğinin Doğu'da bilindiği ve geniş biçimde uygulandığı sonucuna varabiliriz.

"Kutadgu Bilig"ın aşağıdaki parçasında da denildiği gibi, azim, savaşın sonucunu belirler:

Dayan, düşmana asla arka verme;
Düşmanı vur veya vuruşarak orada öl!
Dinle, düşmanın içine giren cesur asker ne der;
Dayan, dayanan asker düşmanını ezer.
Düşman at salar ve senin üzerine yürürse,

Dayan, arka verme, kendiliğinden dağılır! [2, 195]

Son olarak, savaşta dönüm noktası, savaşın doruğu – düşmanı hezimete uğratarak peşinden gitmek:

Düşman harekete geçerse, sen de ona göre hareket et;

Durma, hazır bekleyerek onun her hareketini karşıla.,
Eğer düşman karşı durmayıp senden kaçarsa,
Onu takip et ve esir almaya çalış.

Düşmanı yenen kahraman yiğitlerin safı karışınca
Düşman dönüp tekrar hücum eder ve galip gelir.
Düşman kaçarsa, onu ölçülü izle, uzaklara gitme,
Eğer düşman geri dönerse, sonra kaçamazsın.
Düşman kaçarsa, arkasından pek ileri gitme,
Çok ileri giden doyuncaya kadar kamçı yer.

Yazar, mağlup olan düşmanı gereksiz yere takip etmemeyi tavsiye ediyor, savaş meydanında durum her an takip edenin aleyhinde değişebilir. Aynı tavsiyelere "Gabusname" de rastlıyoruz: "*Zafer kazandıktan sonra kaçanları çok takip etme, çünkü onların ani geri dönüşü çok sıkıntılar getirebilir ve durumun nasıl değişeceğini bilmek imkansızdır*" [7, 230].

Yusuf Balasagunlu eserinde, Türklerin uyguladığı bir savaş yöntemini örnek olarak gösteriyor ki, bu yöntemle göre, ağır silahlarla silahlanmış, kendileri gibi atları da zırhlı olan atlılar "ateşli" bir şekilde ilerleyerek düşmana ağır darbe indiriyordu:

Keşif kolu gidip düşmanın kalabalık öncüsü ile karşılaşıncı,

Eğer düşmana saldırmak gerekirse, dönüp hücum etmeli [2, 193]

Veya ani bir gece saldırısı olarak bu tür askeri yöntem: Gayret et, mümkünse gece baskını yap,

Gece karanlığı içinde kuvvetinin az veya çok olduğunu kim bilecek. [2, 194]

Ve son olarak, savaş sırasında kumandanın askerlerine dikkat ve kaygısı ordunun savaş ruhunu etkiler. Çinli komutan Jie Xuan yazıyor: "*En küçük hizmete bile dikkatsiz kalma, özellikle seçilenleri cömertçe ödüllendir, savaş ganimetini adilce paylaş, askerlerin yakınlarına saygılı ol,*

iyi bir tutumla astlarının özverili hizmet etmeleri için teşvik et, düşmanını yenerek katliam yapma”[6, 82].

Benzeri fikirlere Yusuf Balasagunlu'nun eserinde de rastlıyoruz:

Kim bir yararlık gösterirse ona derhal ödülünü
Vermeli ve bununla onun yüzünü güldürmeli!
Kim bir esir yakalarsa onu övmeli ve ihsanda
Bulunmalı ki, o da bu ihsan ile övünsün!
Kötü insan övmekle çok iyi olur,
İyiyi översen, ondan hiç geri kalır mı?
Yaralanana varsa, sen bakıp tedavi ettir,
Esir düşen varsa, kurtar, geri al.
Eğer ölen olursa, hürmetle kaldır;
Çoluk çocuğu varsa onlara haklarını ver.
Askerler bunu görünce sevinirler;
Savaş günlerinde de canlarını verirler.[2, 197]

Yapılan araştırmadan görüldüğü gibi, Yusuf Balasagunlu'nun “Kutadgu Bilig” eseri, savaş sanatına ilişkin büyük çalışmalar sırasına güvenle konulabilir ve Türk halklarının savaş sanatının araştırılmasında önemli ve vazgeçilmez bir kaynak olarak kullanılabilir.

Кайнақча

1.История войн и военного искусства. Учебник для слушателей-офицеров высших военно-учебных заведений Советских Вооруженных сил. Москва, Министерства обороны СССР, 1970.

2.Юсиф Баласагунский. Благодатное знание. Москва, Наука, 1983.

3.Сун-цзы, У-цзы. Трактаты о военном искусстве. Москва, АСТ, 2002.

4.Хилленбранд Керол. Крестовые походы. Санкт-Петербург, Диля, 2008.

5.Макиавелли Никколо. О военном искусстве. Москва, Центрполиграф, 2013.

6.Цзе Сюань. Военный канон в ста главах. Москва, Европа, 2011.

7.Кабус-намэ. Перевод Е.Э.Бертельса. Москва, Восточная литература, 1958.

8.Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. Москва, АСТ, 2004.

9.Военная мысль античности. Москва, АСТ, 2002.

10.Шариф Мухаммад Мансур Мубаракшах. Правила ведения войны и мужество. Душанбе, Министерство обороны Республики Таджикистан, 1997.

11.Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана. Баку, Nafta-Press, 1997.

12.Əbu Əli Nəşən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasət-namə. Bakı, Elm, 1989.

13.Агаев Ю.Ш., Ахмедов С.А. Военное искусство тюрков в огузском эпосе «Китаби Деде Горгуд». Баку, ОЛ, 2014.